

Сторожук Х. (Київ, Україна)

**Субстратологічні дослідження
української неетимологізованої лексики**

У статті розглянуті проблеми субстратологічного дослідження української лексики, що не має паралелей в інших індоєвропейських мовах.

Ключові слова: українська мова, етимологія, субстрат

В статье рассмотрены проблемы субстратологического исследования украинской лексики, которая не имеет параллелей в других индоевропейских языках.

Ключевые слова: украинский язык, этимология, субстрат

The article discusses the problems of substratological researches of Ukrainian vocabulary without parallels in other Indo-European languages.

Key words: the Ukrainian language, etymology, substrat

Актуальність статті заснована на необхідності переосмислення та доповнення наукових здобутків ХХ століття з допомогою підходів та теорій, що здобули своє остаточне розповсюдження вже в ХХІ столітті, хоч і висувалися й раніше.

Наукова новизна дослідження ґрунтується на послідовному застосуванні теорії субстрату до лексики української мови без надійної етимології.

Мета статті – апробувати метод субстратного з'ясування етимології слів.

Етимологічний словник української мови за редакцією академіка О.С. Мельничука є, як відомо, найбільш повним за обсягом залученого матеріалу етимологічним словником серед усіх етимологічних словників слов'янських мов. Слід відзначити, що, незважаючи на наявність цілої низки слів нез'ясованого, неясного і подібного походження й участь у його авторському колективі чільного субстратознавця О.Б. Ткаченка, уникає позначення тих або інших слів як субстратних, а тільки час від часу наводить позицію чеського мовознавця В. Махека, який розглядав цілу низку слов'янських лексем, передусім назви рослин і тварин, як «палеоевропейські» найменування, похідні з невідомого доіндоєвропейського субстрату мов Європи. Наприклад:

вільга «іволга» (праслов'янське, балтійські відповідники) «не зовсім ясне», «Махек шукає походження слова у **прасвропейському субстраті**» [2: 1, 399] (виділено нами. – Авт.);

вільха (праслов'янське, відповідники в балтійських, германських, латинській, давньомакедонській мовах), реконструюють праіндоєвропейські форми, однак «Махек відносить слово до

прасввропейського фонду» [2: 1, 399–400], очевидно, за критерієм фонетичних розбіжностей між припущувано спорідненими формами.

На наявність певної кількості праслов'янських слів, які вважаються ізольованими й не мають надійної етимології, вказує А.П. Критенко: **bukъ* “бук”, **jasenъ* “ясен”, **javorъ* “явір”, **glodъ* “глід”, **malina* “малина”, **xъrb-* “волошка”, **skotъ* “худоба, гроші” (останнє лише з германськими відповідниками) [1, 503]. Важливість лінгвоархеологічної й лінгвоетнологічної інтерпретації такої лексики для реконструкції процесів формування мовної специфіки підкреслюють інші дослідники [3, 343].

Етимологічний словник української мови містить іще цілу низку слів, етимологізація яких обмежується праслов'янським рівнем і не сягає праїндоевропейських реконструкцій, напр., *бедро*, *зубр* та ін.

Нижче подаємо ті лексеми, які здебільшого не сягають і праслов'янського рівня реконструкції.

гача «лоша» (діалектне, відповідники в польській і словацькій мовах, вважають запозиченням зі словацької, як і польську форму, а словацьку з українського вигуку для завертання коней праворуч *гачьта*) [2:1, 483], пор. *гетька* «конячка, шкапа, селянський кінь» (діалектне, відповідник у польській мові), припускають походження від вигуку, яким завертають коня праворуч [2: 1, 502]; пор. також діалектне *гочати* «іржати» [2: 1, 578];

гиль «снігур» (діалектне, відповідники в рос., польській, білоруській, польській, чеській, словацькій, однак праслов'янську форму не реконструюють), «неясне», В. Махек вважає «словом праєвропейського субстрату» [2: 1, 506];

густера «ласкир, плоскир», «дрібна рибка», «вид коропа», відповідники у східнослов'янських і західнослов'янських мовах, «неясне», германські паралелі вважають запозиченнями зі слов'янських мов, «може бути засвоєним слов'янами і германцями доїндоевропейським субстратним елементом» [2: 1, 626].

Показовою з погляду сполучення внутрішньомовних, зовнішньомовних і позамовних чинників мовного розвитку в етимологічному дослідженні виступає назва *заліза*, спільна для слов'янських і балтійських мов, із відповідністю в давньогрецькій назві міді [2: 2, 229]. По-перше, залізний вік настає наприкінці II тисячоліття до н.е., коли про балто-слов'янську єдність уже, очевидно, не може йтися. Звідси випливає, що слов'янські і балтійські мови могли отримати слово тільки у вигляді запозичення, коли слов'яни, хай навіть і праслов'яни, уже були за своєю мовою диференційовані від балтів. По-друге, давньогрецька назва міді засвідчена задовго до залізного віку (уже в мікенських написах до 1200 р. до н. е.), а

перехідзначення з «залізо» у «мідь», тобто в напрямку, протилежному до розвитку металургії, виключений.

Укр. *збіжжя* від прасл. **szbozje* «щастя, багатство, маєток, скот, збіжжя» не може бути спорідненим із давньоінд. *subhagah* «щасливий» [2: 2, 247] уже через те, що давньоіндійське *su-* «хороший» етимологічно не відповідає прасл. *sz* і укр. *с*.

кокатень «кусок дерева; держак віника» (діалектне), «неясне; можливо, субстратне слово балтійського походження» [2: 2, 503]; (виділено нами. – Авт.). На наш погляд, узаємини слов'янських і балтійських мов не дають достатніх підстав для висновку про балтійський субстрат у слов'янських мовах, тобто про перехід певної частини населення з балтійської мови на слов'янську. пор. в інших випадках, напр., *кумп* – «запозичення з литовської мови» [2: 3, 140], *кутеть* – «очевидно, запозичення з балтійських мов» [2: 3, 146], *ловже* – «запозичення з литовської мови» [2: 3, 277];

короп, відповідники в усіх групах слов'янських мов, прасл. **korъpъ*, уважають запозиченням із германських мов, тоді як германське найменування цієї риби «походить з якоїсь мови, що була поширена в першій половині I тис. н. е. на альпійській території» [2: 3, 41]. Наведене формулювання свідчить, на наш погляд, про уникання авторами 2 визначення «субстрат»;

коця «свиня, порося» (діалектне, дитяче), відповідники в російській та польській мовах, зокрема у вигуках закликання або відганяння тварин, «неясне» [2: 3, 65];

кудрій «горобець домовий» (діалектне), «неясне» [2: 3, 124], пор. *куздусь* «горобець» (діалектне), «неясне; можливо, звуконаслідувальне утворення» [2: 3, 126];

кулеба «густий переварений куліш» (діалектне), припускають зв'язок зі словом *куліш* [2: 3, 132], однак пор. *кулеб'яка* з відповідниками в російській, білоруській, польській мовах, що «певної етимології не має» [2: 3, 132], пор. також *кулібка* «вид печеного хліба», *кулібка* «сухар» (діалектні), «неясне» [2: 3, 132]; пор. іще *кулик* «варений коржик з гречаного борошна» (діалектне), відповідник тільки в російській мові, «не зовсім ясне» [2: 3, 133];

меньки-меньки «вигук, яким підкликають телят» (діалектне) [2: 3, 438], пор. *мина* «корова, віл, теля» (дитяче) [2: 3, 463] – на наш погляд, у таких вигуках можуть принаймні частково бути репрезентовані назви самих тварин;

плесковчина «посуд у вівчарстві» (діал.), «неясне» [2: 4, 439], очевидно, етимологічно пов'язане з *плогий*, *плогий*; з погляду семантики пор. *плитарь* «посуд у вівчарстві» (діал.), «неясне», яке порівнюють із серб., хорв. *плитарица* «плоска посудина, блюдо» [2: 4, 447];

пливая «корова з розложистими рогами» (діал.), «неясне» [2: 4, 443], пор. *плиточка* «назва корови» (діал.), «неясне» [2: 4, 447];

прейда «назва суки» (діал.), «неясне» [2: 4, 562], очевидно, від **перейда*, утвореного від *переходити*, семантична мотивація нелостатньо зрозуміла;

пужик «голуб-синяк (клінтух)» (діал.), «неясне; можливо, звуконаслідувального походження» [2: 4, 627–628], однак пор. *пужити* «надувати» (діал.), *пужитися* «надуватися; підніматися щетиною, їжитися» [2: 4, 628], що може бути мотивоване такою особливістю голубів, як часте піднімання ними пір'я;

пукалка «вид маленької жабки, що водиться в мілких місцях лиману, в калюжах» (діал.), «неясне» [2: 4, 630], очевидно, звуконаслідувального походження, пов'язане з *пукати*, пор. також *пумкати* «кумкати» [2: 4, 633], *пунь* «жаба джерелянка» (діал.), «жаба-джерелянка, що відображає кумкання цих жаб» [2: 4, 634];

райка «рідке болото на дорозі; рідка страва з оселедця і борошна» (діал.), «неясне» [2: 5, 17] – оскільки об'єднувальною семою виступає *рідкий*, можна припускати утворення слова в результаті деетимологізації наведеного прикметника, пор. *райця* «радник» від *радити*, див. *раяти* [2: 5, 35];

рама «зарубка; зморшка» (діал.), *рамак* «рубель для качання білизни (ломака із зарубками)» (діал.), *рамик* «зарубка» (діал.), «неясне» [2: 5, 21–22], однак, оскільки слово належить до «угорсько-руських говорів», віддзеркалених у словникові І. Верхратського, є всі підстави пов'язувати його з укр. діал. *раваши* «шрам; бирка, палка для нарізування рахунків», що виступає запозиченням із угорської мови [2: 5, 10], до того ж слід підкреслити семантичну тотожність розглянутих слів; пор. іще *рими* «зборки, складки на постелі, на білизні» (діал.), «неясне» [2: 5, 77], яке, виходячи з фонетичної та семантичної близькості з попередньо розглянутими словами, може також бути етимологічно пов'язаним із ними;

рамень «густий ялинник» (діал.), «неясне» [2: 5, 22], однак є всі підстави пов'язати етимологію слова з *рамено* «плече» у світлі антропоморфізованого сприйняття дерев як людей і гілок як рук в архаїчному фольклорному світогляді, пор. також латинське *ramus* «гілляка»;

рихтиця «слід коліс (особливо на замерзлій дорозі)» (діал.), «неясне» [2: 5, 85], однак слово явно етимологічно пов'язане з *рихтувати*, серед значень якого вказані «випрямляти, вирівнювати» [2: 5, 85], отже, є підстави припускати початкове значення «прямий слід від коліс, слід у формі прямих ліній (на відміну від слідів людини, худоби, диких звірів)»;

рищонка «погана мітла» (діал.), «неясне» [2: 5, 86], однак пор. укр. *ріща* «хмиз», *рище* (діал.) «те саме», *ріщанка* «мітла з прутів» (діал.) [2: 5, 98], що дозволяє запропонувати етимологію досліджуваного слова з чіткою семантичною мотивацією: погана мітла нагадує звичайний жмуток хмизу;

рiмувати «лятися, бити; лихословити, проклинати» (діал.), «неясне» [2: 5, 95], пор. *ромуш* «гуркіт, гук, тріск» (діал.), «загальноприйнятого пояснення не має» [2: 5, 121], *руш* «шум, гамір, галас» (діал.), *рюш* «плач» (діал.), *рюмати*, *рюмсати* з відповідниками в багатьох слов'янських мовах, яке виводять від праслов'янського кореня звуконаслідувального походження [2: 5, 139] – на наш погляд, наявні всі підстави для пов'язання перших двох лексем, визначених як неясні за походженням, із наведеним далі рядом слів, що мають цілком задовільну етимологічну інтепретацію;

роланик «ремез» (діал.), «неясне» [2: 5, 119];

рулі «солодка або солоня вода з покришеним хлібом; страва з квасу, салату, цибулі і хліба» (діал.), відповідники в російській та білоруській мовах (також діалектні), «неясне» [2: 5, 138];

саблук «сорт яблук; дика яблуня; кислиця» (діал.), *саблукo* «сорт зимових яблук» (діал.), *савлуки* «великі зимові яблука» (діал.), серед відповідників поза межами української мови тільки рос. *саблук* «сорт яблук» (діал.), «неясне; припущення про зв'язок з назвою якоїсь місцевості... необгрунтоване» [2: 5, 159]; звукове оформлення слова нагадує тюркські мови, однак у них назва яблука інша; Д.І. Переверзев (усне повідомлення) звертає увагу на роль зменшувально-пестливого суфікса в слов'янській назві яблука, що, подібно до назв сонця, місяця, серця та яйця, може вказувати на використання цих назв у культових контекстах; припущення Ю.Л. Мосенкіса про зв'язок розгляданої назви з хеттським *šawali* «яблуко» видається екзотичним; порівнюють також із *савки* «сорт великих зимових яблук» (діал.), «неясне» [2: 5, 160];

савка «білоголова качка», рос. *савка* «зимова качка», *саутка* (діал.) «те саме», білор. *саука* «неясне; пов'язування з *сова*... недостатньо обгрунтоване» [2: 5, 160], однак пор. у фонетичному плані укр. діал. *савати* «совати, сувати», «результат неясної звукової видозміни основи *совати*» [2, т. 5, с. 160], *самій* «сом» (діал.) [2: 5, 173], а в семантико-етимологічному плані пор. укр. діал. *савгати* «кльовати (про птахів)», також визначене як «неясне» [2: 5, 160], *сав-сав* «вигук для підкликання гусей» (діал.), «первісний вигук, очевидно, пов'язаний з наслідуванням гусячого сичання», порівнюють із *с'явкати* «гелготати (про гусей, гусят)» [2: 5, 160]; зважаючи на те, що качки і гуси близькоспоріднені й подібні на вигляд, є всі підстави пов'язати розглядані назви качки з вигуками для підкликання гусей; пор. також назву птаха *сивка* [2: 5, 224];

саган «кличка пса» (діал.), «неясне» [2: 5, 161], звукове оформлення слова (сингармонізм) може вказувати на його зв'язки з тюркськими мовами;

сандова «залізний тризубець для биття риби» (діал.), *сандоля* «довга жердина з залізною вилкою на два зубці; великий гачок на дерев'яній ручці; підсака» (діал.), відповідник у рос. *сандовь* «дворога острога для биття риби» (діал.), *сандоль* «те саме» (діал.), «неясне» [2: 5, 177];

сисак «саламандра плямиста» (діал.), «неясне» [2: 5, 244], можливо, найменування пов'язане зі стародавніми повір'ями про те, що ці тварини, активно задіяні в різних міфологічних оповіданнях, висисають кров або молоко у худоби, пор. *сисак* «шавлія», «похідне утворення від *ссати*; назва зумовлена, очевидно, наявністю в квітках шавлії нектару, який можна висисати» [2: 5, 344];

слива, відповідники в усіх підгрупах слов'янської групи мов, праслов'янське **sliva*, «остаточно не з'ясоване» [2: 5, 298], Ю.Л. Мосенкіс розглядає як фонетичний варіант (сатемну форму), співвідносно з грузинськ. *kliavi* «слива»;

слудва «скеля, сталактит» (діал.), *слудванс* «велике каміння» (діал.), рос. *слуда* «крутий берег річки» (діал.), білор. *слудва* «спресований намул» (діал.), давньоруське *слуда*, *слудва* «скеля», «неясне» [2: 5, 309–310], Ю.Л. Мосенкіс пропонує етимологічно пов'язати з груз. *лоді* «великий камінь», що видається екзотичним; пор. *слода* з близькими значеннями [2: 5, 312];

стина «літня вівчарня в полі» (діал.), відповідники в болгарській та сербськохорватській (сербській і хорватській) мовах, запозичення з рум. *stină* «загін для овець», яке «загальноприйнятої етимології не має» [2: 5, 416], однак пор. *стайня* з відповідниками в усіх групах слов'янських мов, реконструюють праслов'янське діалектне **staj-nja* «конюшня, хлів», пов'язане з прасл. діал. **staja* «те саме; курінь пастуха» [2: 5, 392]; укр. діал. *стая* «стайня, хлів; стійло (для овець)», відповідники в усіх групах слов'янських мов, прасл. **staja* «хлів, стійло, курінь» пов'язане зі **stati* «стати» [2: 5, 403]; фонетична і семантична близькість розглянутих інших слов'янських лексем до вищенаведеного румунського джерела українського слова *стина* очевидна, у фонетичному аспекті йдеться не про закономірні звукові відповідності споріднених слів, а про запозичення в контексті загальновідомого й детально дослідженого С.В. Семчинським факту наявності великої кількості слов'янських запозичень у румунській мові; пор. також укр. *стіна* праїндоевропейського походження [2: 5, 419–420], *стодола* від того самого праїндоевропейського кореня [2: 5, 423]; пор. іще укр. діал. *стора* «стадо, череда», «неясне; можливо, пов'язане з рум. *storiște* «загін для овець»» [2: 5, 427], очевидно, від того самого праїндоевропейського кореня з основним значенням «стояти»; укр. *струнка* «відгороджене місце в кошарі, хліві для доїння овець; перегородка в кошарі» (діал.), відповідники у мовах західнослов'янської та південнослов'янської підгруп, вважають запозиченням із румунської мови, де слово «є мандрівним балканським пастушим терміном не зовсім ясного походження» з відповідниками в албанській мові [2: 5,

453], однак спорідненість із вищенаведеними лексемами і зрештою зведення й цієї форми до праїндоевропейського кореня зі значенням «стояти» видаються нам дуже вірогідними.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що у значній частині випадків, у яких етимологізація слова проблематична, звернення до можливих адстратів та субстратів – перший крок, що допомагає подолати методологічну проблему. Безсумнівно, що припущення про мовну належність субстрату необхідно здійснювати тільки виходячи зі свідчень суміжних дисциплін – археології, історії тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов [за ред. О.С. Мельничука]. – К.: Наукова думка, 1966. – 596 с.; 2. Етимологічний словник української мови [за ред. О.С. Мельничука]. – К.: Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1–6; 3. Мосенкіс Ю.Л. Теорія субстрату як матеріал спецкурсу “Мовні контакти” / Ю.Л. Мосенкіс // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К.: Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2002. – Вип. VII. – С. 33–39.

Струк В. (Київ, Україна)

Специфіка адаптації інтернаціоналізмів у хорватській мові

У статті розглядаються проблеми адаптації інтернаціоналізмів у хорватській мові. Описано основні види адаптації у хорватській мові, визначено поняття «інтернаціоналізм».

Ключові слова: інтернаціоналізми, адаптація запозичень, хорватська мова

В статье рассматриваются проблемы адаптации интернационализмов в хорватском языке. Описаны основные виды адаптации в хорватском языке, определено понятие «интернационализм».

Ключевые слова: интернационализмы, адаптация заимствований, хорватский язык.

The article discusses the problems of adaptation internationalisms in the Croatian language. The main types of adaptation have been determined. The concept of “internationalism” have been formulated.

Key words: internationalisms, adaptation of borrowing words, Croatian language

Для слов'янських мов і нині залишається актуальною проблема унормування та адаптації запозичень. Сучасний стан хорватської лексичної системи, зважаючи на активне проникнення запозичень до складу хорватської літературної мови, потребує системного наукового аналізу й